

„A hetvenes évek”

„...hogy az európák, porcelánok és mozartok
finom és fontos nyersanyaga összegyűljön, és fennmaradjon...”
A csend órái

A „Pezsgő-díj”

Ha a kötetcímmé is vált két szót (*A hetvenes évek*) a költő olvasói közül bárki hallja, az életmű egyik fontos momentuma jut eszébe. Stílusosan: 1971-ben jelent meg. (Tehát még az évtized fordulóján íródott.) Összekapcsolódhat ez a megjelenés az első országos rangú elismeréssel: a Romániai Írók Szövetségének 1971-ben elnyert díjával. De lehetséges, hogy ehhez a magas szintű megbecsüléshez hasonló – vagy még közelebb? meghittebb? – örömet okozott az 1972-ben (s éppen a nevezett kötet alapján) neki ítelt „Pezsgő-díj”.¹

¹ *Pezsgő-díj*: I. RMIrLex. Főszerk.: Dávid Gyula. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár–Bukarest. 4. kötet. 2002. 511–512.

Az évek során ez a díj különösen kiemelkedő irodalomtörténeti jelentőségűnek és hitelességűnek bizonyult. Láng Gusztáv indítványára létesült jelképes, voltaképp az „év könyvé”-nek megfelelő méltánylás. Az alapító kritikuscsoport tagjai: Földes László, K. Jakab Antal, Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Marosi Péter, Szócs István. 1971-ben volt az első díjazás (Páskándi Géza *Az eb olykor emeli lábát* c. kötete volt a díjazott), s voltaképpen 1972-ben vált nyilvánossá: vagyis akkor, amikor éppen Lászlóffy Aladár említett kötetére esett a zsűri választása.

A díjazott írók, művek felsorolása magáért beszél. 1973. Szilágyi Domokos: *Sajtóértekezlet*; 1974. Sütő András: *Istenek és falovacskák*; 1975. Bodor Ádám: *Plusz-mínusz egy nap*; 1976. Szilágyi István: *Kő hull apadó kútba*; 1977. Lászlóffy Aladár: *A hétfejű üzenet*; 1978. Panek Zoltán: *A földig már lépésben*; 1979. (holtversenyben) Bálint Tibor: *Zarándoklás a panaszfalhoz* és Pusztai János: *A sereg*; 1980. Székely János: *A nyugati hadtest*; 1981. Köntös-Szabó Zoltán: *Kár volt sírni Jeruzsálemben*; 1982. Kenéz Ferenc: *XYZ*; 1983. Király László: *Amikor pipacsok voltak*. Hozzá kell tennem: tovább egészíti, értékében tovább kiteljesíti ezt a listát azoknak a névsora, akik ekkor még nem tartoznak az elsőrendűen nyilvántartottak közé, de akiknek első kötetei ugyancsak ebben az időben jelennek meg. Példaként említem a csak igen későn felismert, extrém írói világot teremtő Sigmond Istvánt.

Az alapító kritikusegyüttes az évek során változik. Láng Gusztáv (1979-től, eltávozása miatt) kiválik; Szócs István 1973-ban és 1975–78 között nem vesz részt a vitában. Az eltávozottak helyett 1974–1978 között Tamás Gáspár Miklós, 1976–1977-ben Bretter György, 1976–1983 között Rácz Győző, 1979-től Mózes Attila, 1981-től Egyed Péter tagja a díjat odaítélő együttesnek.

Ha csupán a névsort és a művek címeit futjuk végig, joggal gondolhatjuk: irodalmi virágzásnak vagyunk tanúi. Talán külön megjegyzésre méltó, nem gyakori jelenség az, hogy a kitűnő írók, művek mellé nyomban műértő, felelős, hivatott kritikusok is állnak. A Pezsgő-díjasok listája egyben a hetvenes évek erdélyi magyar irodalmának magas színvonalú „sikerlistája”. S a zsűri – azok, akik ezt a díjazási formát, az erkölcsi siker rangját megteremtették, és biztosították – külön figyelmet, netalán tanulmányt érdemlő irodalmár-gárda.

A díjosztásra összegyűltek nevében, bevezetőjében Marosi Péter hangsúlyozza, hogy nem csak a szavazatokon van a hangsúly, hanem arról is szó van, hogy „*a kerekasztalnál, mikrofon mellett is elbeszélgessünk az elmúlt irodalmi évről, annak kiemelkedő értékeiről*”. Hogy „*minden olyan író- és költőtársunk egészségére igyunk, aki újabban is gazdagította ötvenhárom év romániai magyar irodalmát*”.²

A felemlített színvonalas, bőséges irodalmi termésből miért éppen Lászlóffy Aladár új verseskötetét, *A hetvenes éveket* díjazták 1972-ben? Az érvelések összeillenek. Pályájának „*új állomása*” az előzőekhez képest „*líraileg gazdagabb*”, ugyanakkor „*történetiségében, társadalmi mondanivalójában sem lett szegényebb*”; „*gondolatvilága*” „*maradéktalanul önálló*”, „*formavilága*” pedig ebben a kötetben „*egyenértékű ezzel a gondolatvilággal*”. A költő a „*lehiggadás*” jeleit mutatja (Marosi Péter, Láng Gusztáv, Földes László). Kántor Lajos észrevétele elméleti, poétikai szempontból is elgondolkodtató: „*Esztétikailag új és nagyon figyelemre méltó az, ahogyan nála a költői helyzet minimalizálódik, illetve ahogyan kitágul az egyetemesség felé*.” K. Jakab Antal a költészet egyedi „*vezéreszméjét*” emeli ki, s fogalmazza meg: „*az ember azonos a történelmével, és éppen történelmében azonos önmagával*”. Láng Gusztáv pedig mintegy

² *Könyvek éve – Az év könyve*. Beszélgetés az Utunk szerkesztőségében március 3-án. Utunk, 1972/11. (március 17.) (Kiemelés: Sz. K.) A beszélgetés folyamán az irodalmi termésnek ugyancsak bőséges és tágas tartományai tárulnak fel. Például joggal esik szó „*az irodalomtörténeti esszé évről*”. (Kántor Lajos és Láng Gusztáv romániai magyar irodalomtörténete, Benkő Samu tanulmánykötete; Méliusz József esszégyűjteménye; Tóth Sándor Gaál Gábor-monográfiája szerepel az utalásokban.) De újabb prózai és lírai kötetek ugyancsak gazdag választékot kínálnak. Mindez a már kiemelt virágzást bizonyítja.

összegez: „ez a kötet tükrözi a legteljesebben éveink, korunk hangulatát – egyúttal nemzetiségünk problémáit”.³

Nyitva áll az út a kedvező hazai kritikai fogadtatás előtt. De most már jobb az esély az anyaországi szépirodalmi lapok hasábjain is. Mindenesetre azt tapasztalom, hogy akadálytalanul leírhatom és megjelenhet, most a Kortársban⁴, saját meditációim folytatása, az új kötet kapcsán. El kell tünődnöm: valóban több, jobb verset találunk-e itt, mint az előbbi kötetekben? Keresem a sajtóságos líra sajtóságos belső szabályait: ösztönzőit és gátjait. Úgy hiszem, hogy két kiemelkedő művel találkozunk: ezek a (később is) sokat emlegetett *A csend órái* és a Rilkéhez fűződő *Raron, a templomtemető*. Amit ennek kapcsán akkor leírtam, ma is vallom. Eszerint a Lászlóffy-versek lényege, teremtő elve maga az *áthidalás*, mint a görög templomoknál: az oszlopot oszloptól elválasztó úr legyőzése, az „architráv”. Úgy gondoltam, hogy ez *A hetvenes éveknél* kötetépítési elvként is felfedezhető. A kiemelt két vers mintegy *pillér*-versnek tekinthető. Boltozatukban megfér a kötet egésze, magába sűrítve költői esszenciaként versfejlődése előzményeinek egészét. A *Raron, a templomtemető* című vers egyetlen „*lűktető pillanat*”, „*roppant előzmények elrobbanásának*” egyetlen hangulata, a „*mindenség fogadónapjának*” egy alkalma. A Rilke sírjánál eltöltött percek alkalmat, ihletet kínálnak ennek felidézéséhez. Előző versek kifejezéseit használom, hogy a líra öntörvényűségének jelenléte, következetes belső útja érzékelhető legyen. A lényeg: valamennyi szál, valamennyi végiggondolt gondolat, valamennyi érzékenység együttese vezet el ehhez a költői „*csend*”-hez, amely ennek a kötetnek fő jellemzője. „*Két világosságunk is van: egyik a csend. Amit az ész megmentett a rengő világból, anélkül nincs már valódi törvény, se valódi építő nyugtalanság...*” – így jelenik meg a Rilke-versben.

Míg ezt írom, majd várom a kritikám megjelenését, örömmel fedezem föl, hogy az erdélyi elemzések mellett (köztük a kezdettől hűséges kortárs-kritikus: Kántor Lajos elmélyült tanulmánya⁵

³ Uo.

⁴ Kortárs, 1972/12. 2004–2006.

⁵ Kántor Lajos: *A világ közérzeti térképén*. Utunk, 1972/8. (Újraközölve: Kántor Lajos: *Korunk, avantgarde és népiség*. Magvető Kiadó, Budapest 1980. 401–409.) A megjelölt kötetben (i. m. 185–188.) Kántor Lajos összefoglalja az idézett, Pezsgő-díjat megítélő zsűri kerekasztal-beszélgetését is.

mellett) nálunk is ír *A hetvenes évekről* egy számomra ismeretlen fiatalember hasonló elismeréssel, értően. Megjegyzem a nevet: Görömbei András.⁶ Később fölfigyelek Tábor Ádámra.⁷ Íme, jelentkezik a fiatal kritikus utánpótlás. Lesz olvasója, gazdája a határon túli magyar irodalomnak.

Bőven ad módot a költő arra, hogy fokozottan felhívja magára régi és új kritikusai figyelmét. Még ebben az évtizedben két jelentős, új lírakötete jelenik meg: *A következő ütközet* (1974); *A hétfejű üzenet* (1976).⁸ S a költői világnak ez a továbbépülése újabb fajta művekkel, új műfajok egyéni meghódításával gyarapodik. A mintegy belépőnek, előjátéknak tekinthető *Héphaisztosz* (1969) után ismét regényeket, majd novellákat ír. A hetvenes években három ilyen kötete lát napvilágot: a *Papírrepülő* (1973), *Az ólomkatona hadifogsága* (1975), majd a *Szigetvár lakatja* (1979). Joggal fogadja szinte egyértelmű meglepődő elismerés a poétikailag is eredeti, műfajt teremtő, a műfajokat mintegy önmagához idomító prózai alkotásokat. Mintegy „mellékesen” jelenik meg a Dacia Könyvkiadó „Kismonográfia” sorozatában a korábban már említett kis könyve: *Szabó Lőrinc költői helyzetei* (1973) s méltó „betetőzésként” az évtized végén voltaképpen az első válogatott kötetek: *...hogyan kitudódják a világ* (1980) és *Harmatjáték*. Gyermekversek (1980). Az előbbi Lászlóffy Aladár első Magyarországon kiadott kötete.

A hetvenes évek írói termésének folytatása igazán méltó a „nyitányhoz”, az első verseskötethez éppúgy, mint az 1971-es és 1972-es jeles díjakhoz. Emellé kívánkozik a kiegészítés: a kritikák elismerését újabb díjak is megpecsételik. 1974-ben a Román Akadémia Díja és szintén 1974-ben egy magyarországi elismerés, az Európa Kiadó nívódíja – igaz, ez a műfordítónak szól.

Ebből a munkában, eredményben ily gazdag időből mi tükröződik a levelekben?

⁶ Tiszatáj, 1972/7. 90–91.

⁷ Tábor Ádám: *Költő mint történész*. Élet és Irodalom, 1972/46.

⁸ A borítólapon mindkettő esetében Kopacz Mária munkája. Utóbbi ismét Pezsgő-díjat nyer 1977-ben.

„Munkalevelek”, új munkák, új műfajok

A levélváltás, mint eddig: folyamatos. Több és egyre több a sorok között a készülő vagy már kéziratból ismert munkákra való utalás. De úgy vélem, hogy a munkalevelekhez tartoznak lényegében a munkafeltételek biztosítására vonatkozó részletek is. Például a felnőttkorunkat is elkísérő, elemi lakásgondok. (A mi generációnk többségéről beszélek, pontosabban: a hozzánk legközelebb álló barátainkról. E tekintetben Budapesten sem állunk jobban, mint Aliék Kolozsváron.) Igaz, Aladár voltaképpen mindönk fölött áll e téren (is). A legendás padlásterecske illet a diákromantikához. De ahogyan túl a diplomán a család- és életforma-alakítás következik, egyre szűkebb térnek bizonyul. Már csak a könyvek, papírok szempontjából is. Változtatni kell. Ali ezt is a maga módján teszi. Ragaszkodik kedves munkahelyéhez, s frappáns megoldásként az újabb padlásterek meghódítása kínálgatik. Amikor erről ír, mondatai arról árulkodnak, hogy meg van elégedve ezzel a megoldással. Bizakodóan és örömtelien hangzik: *„a mellettünk levő padlásszobát végül is elfoglaltuk, egyelőre csak!? férjen be? Válgjon be?”*⁹

Így hallhatjuk, akkor alig hihető szenzációként. A dús írásjelek mutatják a mozzanatot körülvevő kételyeket, de reményeket is. Ali így összegezi: *„eufóriázok, (bár nem tudom miért) és dolgozom.”*

Ma is meg vagyok győződve róla, hogy ez a kijelentés, az utolsó, a nyomatékos *„dolgozom”* az, amelyik hitelesíti a bizakodást. Ez az, ami a legfontosabb, s minden mást maga mögé utasít. Számára – s akkor különösen – éppen ez a fajta „padlásfoglalás” a kedvező, a munkának megfelelő „lakásmegoldás”. Igen fontos, hogy *ne* változtasson a megszokott, a szeretett környezetben. Hogy minden maradjon a régiben csak – legalább egy kicsit – bővüljön. Hogy Marival együtt jobban férjenek egyre növekedő mennyiségű holmiikkal. A megszokott-meghitt közegre s *ott* a Műhelyre van szüksége. Elidőzöm ennél a pontnál, hiszen életét végigkíséri ez a mozzanat. Kívülálló számára éppoly érthetetlen döntés lehet, mint amilyen érthetetlen lehet írói kifejezőmódja, legkülönösebb és legkiválóbb – mással össze nem téveszthető – művészi leleményei, gondolatszökellései,

⁹ Kolozsvár, 1971. május 1. (hétfő)

mondatszerkezetei, műformái. S évek múltán egyre inkább úgy látom: „éppolyan” különös, de „éppolyan” elválaszthatatlan személyisége, gondolkodásmódja lényegétől.

Ebben az időben lelkesedését százszázalékosan igazolják a felújított, bővített padlástérben gyors egymásutánban születő új munkái. Nemcsak új, kitűnő versek születnek, hanem – amint utaltam rá – új prózai műfajokat hódít meg. Ezen belül is – olvasatom szerint – a „regény” s a „novella” egyéni változatait alakítja ki.

Még ugyanabban a levélben olvashatom a folytatást: „*mond meg Pápnak, hogy én is regényt írok, kivételesen ezúttal róla*”.¹⁰ A munkalendületről (amelyet, úgy látszik, egymásnak tovább is adtak) vall az is, amit ennek az idézett levélnek a szélére jegyez fel sietős betűkkel: „*A gépelt négysoros töredéked éppen a legjobbkor érkezett nekem! Majd elmesélem!*” Utólag csak sejteni tudom, hogy afféle töredékről lehet szó, amelyeket Aladár megszokottá vált módon, rendszeresen jegyzett fel, amikor eszébe jutott, s arra, ami éppen a keze ügyébe esett (szalvétára, cetlire, gyufaskatulyára): rímekben, rímtelenül, odavetett szavakban, rajzban, absztrakciót képviselő vonalakban stb. Különösen a közös hullámhosszon zajló beszélgetések közben volt ez így, nálunk voltaképpen mindig. Én (ha kezembe kerültek) eltettem, s alkalomadtán (ha vette hasznukat) visszaadtam ezeket.

A csak odavetett vagy kifejtett „munkalevelek”, utalások, emlékeztetők közül kiemelkedik egy 1972-es rövid, de magas hőfokú, ritka boldog levél. Ma is emlékszem (s talán sohasem felejtsem el) a pillanatot, amikor megérkeztek ezek a sorok, amikor felbontottuk – s mintha hangosan olvastuk volna fel, együtt. Az örömteli indíték: „*Hurrá! Kész vagyok a regénnyel!*” Ez a levél megérdemli a teljesebb felidézést.

Drága gyerekek, ez a levél két hete a fejemben van, csak le kell egyszer ülni s megírni. Mint egy regényt. Ha két héttel előbb írom

¹⁰ Uo. A szóban forgó regény a *Papírrepülő* lehet vagy annak valamely előzménye-változata. Az „*én is regényt írok*” kitétel KPL addig készen álló, Ali által olvasott, nagyra becsült kéziratára vonatkozik (*Reneszánsz est.* 1967–68; *Monológok a határon.* 1969–70. stb.). A KPL-ről tervezett regény replika lenne a már említett *Variációkra* (1968). Alinak erről a tervéről, pontosabban megvalósulásáról azonban nem tudok bővebbet.

meg, akkor azzal kezdem, hogy „Hurrá! Kész vagyok a regénnyel!” De ez most már csak műkitörés lenne, ezért inkább így: „Pappok, katonák, polgárok, stb.” után mi is megalkotánk!!! Szóval kemény 18 nap volt, március 20 és ápr. 7 között, alig aludtam, semmit se utaztam és kész lett. Aztán újabb tizenkét nap alatt lemásoltam (ahogy mondom) hogy olvasható legyen s legépelhető. Ez volt a húzószabb melő, nagyító az egyik kezemben, dűhroham a másikban. Mint Zeusz. De ezen is túl lévén most a gépelt variánst korrigálom. Sajnos zsebkönyv, 130–140 gépelt oldal. A többit ám lássátok. Lelkendezés vége.¹¹

Valóban vége a „lelkendezésnek”. De a következő „gyakorlati” rész, amely pontokba szedéssel kezdődik, nyomban átcsap ezen a kereten, mint túláradó folyó a medrén. A derülátó, bízó alkotó sodrása vezérli. Minden mozzanaton átüt a megújult alkotói magabiztosság.

Gyakorlati: 1. A Korunk márciusi számában meg is jelent a Mit látsz egy íróasztalon; Pápp, mikor először olvasta, akkor is jól tudta, hogy Lajos kérésére a Korunknak írtam, tehát a Kortárs c. világlap csábító első közlésétől el kell tekintenünk. Egyébként kaptam levelet (kedves és behizelgő levelet) egy Alexa Károly nevű szerkesztőtől, aki szintén kéziratot kér.

Akarva-akaratlan boldogan, büszkén idézi vissza a mögötte álló, munkaláz telítette hónapot, annak élményét, örömét, mint jól sikerült szülés után anya a vajúdást. Álsajnálkozással: „Sajnos ez a hónap regény-hónap lévén, még nem tudtam reagálni.”

S mintha minden más, munkáival kapcsolatos ügyet más szemmel nézne. Mintha megregulázná a volt-gondokat. („Ezentúl másként kezeljük!” „Nézzünk csak szembe velük.”) Mint holmi irodalmi díszszemlén.

Örülök, hogy írsz, Klári, a hetvenes éveimről. Hetvenes éveimre biztos meg is lesz az a Kortárs szám, amelyikben leközlik.¹²

¹¹ Kolozsvár, 1972. május 3.

¹² Az egyik ritka kivétel, amikor a jóslatra kellemes meglepetésként cáfolt rá a valóság. Hiszen még abban az évben (alig hét hónap múlva) a Kortárs 12.

(Rosszmájúságom érzed, hogy nem ellened irányul!) A szavalóest gondolatát sokkal egészségesebb ügynek érzem, azt valóban meg lehet valósítani.

(Ha jól emlékszem, Jancsó Adrienne-nek volt ilyen kezdeményezése.) A levél további részében sajnós néhány szót sehogy sem tudtam kibetűzni, de a gondolatok szökellésének lendületét a ma homályos jelentésű szavak, utalások is őrzik. „Ígérettartó (ház?)-nak örülök, tovább. (Írod, hogy »(ház?) betartja hozzáfűzött reményeket.«) Sem a XXII. Dinasztia sem a Habsburg-ház nem volt ilyen; igazán szép!” S most, a teremtés „egy szuszra” kiírt boldog élményében, annak átélése után mintha minden más, fontos, közös és egyéni távlat a helyére illeszkedne. Sorra veszi: „Az utazásotok. A legjobb hír mégis. Végre megmoccantok gyermeklegeltetési akción kívül is, mely csak a kishatárforgalmat dúsította úgyis.” A gyermek: „Gyermekeket csókolom. Becsülje meg a szüleit, mást nem kap! Ilyeneket pláne. Mind keresheti.” Edit: „Edit rohanása felbószít. Mit mind rohan? Tessék már szóbaállni az emberrel. Nézze meg a suhanás!” Ismét én, illetve mi: „De te is jó vagy: olyan cédulát írsz neki, amit nem tud elolvasni. Fogadni merek, hogy Pápp írta. Ő így ír.” Húgomék, Ágh Pistáék, akik éppen gyermeket várnak boldogan: „Jutkáék nyugodjanak meg, a gyerek meg fog jönni. Meg kell jönnie...” Kántor Lajos, Korunk: „Lajos sem felejtett el téged, Klári. Ezt én mondom...” S eljut egészen a saját padlásszoba-ügyükig is, szintén katonás szembesítéssel: „...Ma egy éve kezdtünk beköltözni a második szobába. Na, hát még nem vagyunk benne. Csak azért mondom. Ti se siessetek el semmit.” A kör itt bezárul. Itt már belépett a szokásos, egészséges önirónia. Ezzel búcsúzik: „Kívánok mindent. Írjatok, jöjjetek, csókoljátok ti is, mi is, mi mind. Ali.” A gondolatsor felívelése, játéka, szállongása, ritmusa és ritmusváltásai – majd leszállása gyorsfénykép egy magasfeszültségű alkotómunka után a szellem villamosságával

számában megjelent a recenzió. Aladár sokáig nem értette meg (talán most sem érti?), hogy az én életemben igen ritka volt az az eset, amikor nem kellett hónapokat (?!), éveket és tíz éveket várnom egy-egy írásom megjelenésére (még „elismert” koromban, időszakomban is). Biztos az én hibám, ügyetlenségem. De az erdélyi irodalmi gyakorlat e tekintetben, úgy tapasztaltam, gyorsabb, kedvezőbb. S Ali nyilván saját gyakorlatából indul ki.

való telítettségről, egyben a túlfeszítés mögött lappangó kimerültségről, majd a jóleső elfáradásról. S arról, ahogy mindez a *magam módján* történik. Mert lényege az, hogy így legyen.¹³

Nem alaptalan az öröm. Nem eredménytelen a megélt szellemi magasfeszültség. Az elsőként idézett „*Hurrá! Kész vagyok a regénnyel!*” a *Papírrepülő* befejezésére vonatkozik. 1972 tavaszán készült el, 1973-ban jelenik meg.¹⁴ A magam részéről nyugodtan neveztem és nevezem ma is remekműnek.

Mi, hogyan, miért egyedi Lászlóffy Aladár *Papírrepülőjében*? Miért véljük (többen is) azt, hogy amit és ahogyan „tárgyában” (ha van ilyen) és kifejezőmódjában írói életre kelt, egyaránt és elválaszthatatlanul személyes teremtménye? Első pillantásra úgy tűnhet: egyetlen egységes költői monológrol van szó. De közelebről nézve annak vagyunk tanúi, hogy állandó, merész váltások tagolják ezt a „monológot”. Különféle – akár heterogénnek is nevezhető – részek, vágások visszatérései. Úgy vélem, ez a „paradoxon”, ennek egybeszövése az egyedi poétikai vezérlés, az író „titka”, elbeszéléstechnikai teremtménye. Olyanféle igazi, mély líra, amely magába olvasztja a vérbeli „próza” elemeket. De a hangsúly mindezek teremtett, eredeti, egyedi egységén van. Egy-egy részlet is elég belőle ízeltől:

*Az életem [...] egyetlen délután, ha össze tudtak gyűlni benne, akik sosem voltak, nem lehettek együtt. Hát hallgatom a helyzetek dialógusát. Gyűjtöm az elszóródó dolgokat. Meghívom őket megmaradni. Addig kapaszkodtam, fohászkodtam az időhöz, míg valóban sikerült meghatározni azt a pontot, mely velem, bennem mozog valahol. Itt. Végző soron addig akartam eljutni, amíg magam megnyugszom ezen a mozgó ponton. Ez sikerült. [...] nekem az idő a járószerzem [...] dolgoztatom az önmagát megőrző embert.*¹⁵

¹³ Érdekes megjegyezni, hogy később megszületik egy – például e levél alapállításának megfelelő – verse: *Május 40*. Az utóbbi humoros torzképe az itt idézett levélírói lelkiállapotnak. Kedves, szellemes, áttételes önparódiának is tekinthető. Hasonló jellegű és felépítésű lírai darabot még eddig nem találtam.

¹⁴ Ez az a ritka eset, amikor az Aladár munkatempóját is megismerhetjük: „*Szóval kemény 18 nap volt...*” stb.

¹⁵ J. m. 11–12. (Kiemelések: Sz. K.)

Míg olvassuk, bennünk rezeghet az írás alaphangja, rezdüllete, jellemző hangvétele. Ráállhatunk hullámhosszára. Mintha beszállnánk egy hajóba, s rábíznánk magunkat a folyam sodrására.

A szokatlan „regény”, „álnapló” megidézett színhelyei pontosan, közelről meghatározottak: harangtorony, vártemplom, a családi otthon, temető, maga a szülőváros. Az időszakok, a felidézett órák, ha lehet, még közelebbek: évszakok, napszakok, vasárnapok, délutánok, adott, ismétелhetetlen pillanatok. Mégis éppen hangsúlyozott konkrétságukban ezek a *helyek*, *idők* önkényes költőiséggel transzformáltak. A lírában érzékelt sajátos látásmód szülőttei, most, a regényformában, újféle megjelenítésben, mintegy poétikai újrateherettségben. Mert joggal olvashatjuk és hangsúlyozhatjuk is: nagyjából három fő színtér, egyben három idősík, három „elbeszéléstörténet” váltja egymást. Az idézett, monológnak nevezhető részeket a család, a szerelem s a barátokkal közös jelenetek részei tagolják. S mindhárom történetrétegnél három különböző elbeszélésmód váltja egymást. Az előadás, a stílus, a hangnem, a nézőpont különbségeinek értelmében egyaránt. Az eltérések jelentékenyek. Mintha kirívóan, rikítóan elütő színterek kerülnének egymás mellé. Az érzelmek pihe-rezzenékeny, gyengéd árnyalatai, azok játékossága és sebezhetősége éppúgy, mint a gyermekkortól megőrzött fiú-férfibarátok szóváltásainak legénykedő, versengő szellemi sziporkázása, a tréfákozás mögé rejtett, szemérmesen filozofikus komolyság – léghörben és nyelvezetben egyaránt, mintegy diagonálisan különbözik egymástól. Néhány villanással próbálom felidézni az ilyen fajta pszichikai, stílusbeli távolságokat.

*A sok ezer környezetben elkezdődik mindig egy új meg új szála az időnek. A történetek lemaradnak, a hangulatokat lehet csak végigutazni, azokat se mindig. Nemcsak térben és időben bejárhatatlan a világ, hanem idegidőben is.*¹⁶

Ismét a lírában látott, sajátos *tér-időben* (idegidőben) járunk. Nevezhetjük „hangulatnak”, de ezzel túl tágas és meghatározatlan

¹⁶ *Papírrepülő*. 76. (Kiemelések: Sz. K.)

kört húzunk a fogalom, a tapasztalat köré. Ám mindez csak közelítés, sántító hasonlat. A művészi élmény többet mond.

Az egyetlen, a pontos, a megfelelő pillanatot kell megtalálni *mindenkinek a hangulatában, mikor a legtávolabb álló és legidegenebb dolgokra is egészen nyitva állunk*. Van ilyen pillanat.

Ez az a pillanat, amikor: az az „*egyetlen közérzet*”, ami „*hiányzik*” a napjaiból, feltámad. S ez „*a teljesség tudata...egy pillanatra*”. Az a bizonyos, kritikákban joggal kiemelt „*egy perc*”. Az a perc van itt jelen, amely „*kedvezett annak, hogy mindennel szembenézzek*”.¹⁷

Ez a regény „*egy perce*”. A hangsúlyozottan nem szó szerinti, hanem az ihlet egységében művészileg létrehozott, egyszemélyes, belső „*egy perc*”.

Erről a magaslati pontról visszapillantva tűnhet fel: milyen ritka jó, beérett alkotói periódus az 1970-es évek eleje. Még 1973-ban is töretlen a régi életmód, középpontban a volt és leendő munkákkal: „*Mind a ketten dolgozunk nagyon. Marinak tankönyv-illusztációi vannak sürgősen, én folyton a restanciákkal küzdök, pedig »ki sem esik« a ceruza a kezemből.*” [...] „*egyre inkább kezd nem érdekelni semmi más, csak a munkám, az elvégezni valók, az előttem álló halom papír. Papp szavaival: kezdek odafigyelni. Egyébként mindennek megértésére és megfogalmazására egészséges nagy formában vagyok.*”¹⁸

Az író és az irodalomtörténet nagy veszteségét jelzi előre az, amiért az idézett utolsó mondat után még egy szó áll: „*Csakhogy.*”

Ez a „*csakhogy*” itt még főként saját lelki-fizikai kifáradására, gondjaira vonatkozik, az öregedés, a mogorvaság érzetére, a nagyanya halálával elkezdődő folyamatra, ennek megemésztésére. Erősen tudatában van ennek. „*A nagyanyám halála azt hiszem érdekesen határolja hosszúra nyúlt gyermekkoromat, az volt »legstresszesebben« a halál teljes megértése, a változhatatlan átélése, úgy hogy meg kell maradni s*

¹⁷ Az idézés sorrendjében: uo. 83, 87, 139. (Kiemelések: Sz. K.)

¹⁸ Uo.

felépülni közérzetileg.”¹⁹ S hiszen maga a *Papírrepülő* is fontos, nemes, művészi eszköze, segítsége ennek a folyamatnak.

Talán egyféle „ellenszer” lehet a szokásos, a mindig várt baráti találkozás is. A levél végén ott a régi sürgetés: „(legfontosabb) gyertek!²⁰” Nyár végén folytatódik, de meg is nyugszik ez az alaphelyzet. „...Itt van mindjárt az ősz, én végre ma először itt üldögélek az ablakom előtt az asztalomnál és a ceruzáimat hegyezem egyelőre, mivel azt sem tudom melyik felén fogjak neki a restanciáknak. Bár a halhatatlanság nagy parcelláiból való felszántatlan rész volna, oh! Restant. De nem. Akárcsak nektek.” „...itt voltatok egy párszor és mire az ember kialudta magát, hogy szóbaálljon, elszeleltetek. ...mondjátok-e, hogy mikor jönnétek, ... írjatok legalább...; ki vagyok vékonyodva, azt hiszem az öregségen túl sok egyéb hangulati nyavalya gyötör.”

De a folyamatos munkatempó tart, s az ígérkező eredmény sem marad el: Alig fejezte be és jelentette meg a *Papírrepülő*t, nekem úgy tetszik, hogy még ugyanabból a lendületből, mintegy „ikerregényként” – megírja *Az ólomkatona hadifogságát* (1975). S közben (1973-ban) megjelenik a *Szabó Lőrinc költői helyzetei* című kis könyv, amelyet az esszé-műfajjal való első szembesülésének lehet tekinteni. Így miközben bosszankodik egyik kötete technikai fennakadásain, már beszámolhat arról is, hogy készül a következő. („Csak melleleg, máig sem érkezett a konkurens cégtől meg a képanyag, tovább küzdök egyedül a

¹⁹ Nagy szerepet játszik az egyszerű fizikai tények sora is. Az adott energiákkal való „rablógazdálkodás”, amely voltaképp szerves része az alkotómunkának, csak méltó ellensúlyozást kívánna, ami hiányzik. „Tudja a fene hogy van ez. Aztán öregszem, fenemód öregszem, még sántítok is egy ideje valamitől és mogorva vagyok. Círóka mind szid. Lehet, ezek a túlfeszített hetek és átdolgozott éjszakák hozzák, hogy mind hagyakszom.” Kolozsvár 1973. március 5.

²⁰ Uo. Itt szerepel az is: „De íme utána egy-két évvel eljön az, hogy nem tudok szabadulni a személyes elmúlásom, az »odaát« kerülésem egyrészt vigasztaló, másrészt sürgető, mindenképpen terhes és riasztó képzetétől. Nagy ritkán, reggel, ébredéskor vagyok még olyan pihent, erős és derűlátó, hogy nem lesz úrrá mindjárt valami aznapra kiszabható evangélium-darab, hanem éppen a »ráció« segítségével ha nem a szomorúság, akkor csak a »bevégeztetett« egy neme jön. Az egyetlen jó benne, hogy sürget...”

*halhatatlanság képesfelével is. De dolgozom. Például nyomdába került végre a Szabó Lőrinc.)*²¹

Ennek az irodalomtörténeti esszének az előzményei még az egyetemi szakdolgozatra vezethetők vissza. Vázlatos a dolgozat. De – gondolom – igen érdekes vázlat. Gyanúsítható vagyok az elfogultság vádjával, hiszen – talán először és utoljára – nem én idézem Aladárt, hanem ő engem.²² Ráadásul, merészen, olyan irodalomelméleti tanulmányrészleteket, hivatkozásokat emelve ki, amelyek akkoriban még vita tárgyai. Látszólag véletlenszerű – de úgy vélem, lényeg szerinti – találkozás, hogy egymástól teljesen függetlenül (vagy tizenkilenc évvel később), Nemes Nagy Ágnes ugyanezeket a kitételeket idézi majd kitűnő esszesorozatában, szintén egyetértően.²³

Azt mondtam, hogy *Az ólomkatona hadifogságát a Papírrepülő* ikerregényének látom. Nem elsősorban azért, mert keletkezési idejük közeli egymáshoz. (Két év van megjelenésük között.) Lényegesebb poétikai, alkotási közelségnek gondolom azt, hogy mindkét műnél központi szerepet kap az emlékezés, s mintegy ebből bontakozik ki az idő- és térkezelés, valóság és fikció kapcsolata. És főként: a hangvétel. Az emlékező, „elbeszélő” személyes-személytelen nyelvi-zenei jelenléte. A két mű közös vonása az is, hogy olvasójuk joggal érzi: líra és próza határvidékén jár.²⁴

Együttesen: a Lászlóffy Aladár-féle, sajátos regény egyik megkülönböztető jellegzetessége az, hogy a „cselekmény”, a „szereplő/k”, a történelmi „helyek” és „idők” átértelmezett, személyesített művészi megörökítését nyújtja. Szorosan

²¹ Kolozsvár, 1973. augusztus 29. (Itt esik szó Szöcs Kálmán öngyilkosságáról, temetéséről, cukorbeteg gyanújáról, de a biztató tehetségéről: Király László kitűnő könyvéről is.)

²² *Szabó Lőrinc költői helyzetei.* 20–22.

²³ Nemes Nagy Ágnes: *Megjegyzések a szabadversről.* In: *A magasság vágya. Összegyűjtött esszék.* II. Budapest 1992. 165–167. Az viszont már valóban „utókor” tény, hogy mindez azóta egy nagyobb kötet, MTA nagydoktori disszertáció és digitális pályázat nyerteseként, internetre is került.

²⁴ *A lírikus regénye, Az eszmélés emlékirata* megnevezések állnak már egy-egy recenzió címében is. Máskor a gondolatmenetek során bukkan fel az „emelkedett próza-költői stílus” felemlítése, illetve a „lírai-intellektuális emlékező prózából” alakuló írásmű körülhatárolása. Vö. Farkas Árpád, *Igaz Szó*, 1976/4. 342–343.; Zirkuli Péter, *Napjaink*, 1976/9. 9.; Juhász István, *Élet és Irodalom*, 1976. október 9/10.; Tarján Tamás: i. h.

illeszkedik ehhez az a rendhagyó vonás, hogy a felsoroltak mellett s nem kisebb ranggal lépteti fel az emlékezés „tárgyait”.²⁵ Az emberi-szellemi-művészi törekvés, amely az egész művet áthatja: „*óvón borítsuk rá lelkünk világból visszahúzott köpenyegét*” a valamikori „*nagytatánk portájá*”-ra, „*gyermekkor esténk szőlőlugasá*”-ra. S ugyanakkor e megőrzés jegyében tudjunk „*elszállni a máskor illatába*”.²⁶ Így lesznek nála a tárgyak, a „*rettentő kicsinyes részletek*” különösen fontosak. Egy-egy fiók, egy padlás titkai, nagytata „*nagy zöld ládája*” különös jelentőséget hordoz. Láda, amelyben „*külön országban éltek egymással hivatali nyugták, levelek, dobozok, családi fényképek, könyvek*”. Fiók, ahol „*nagyapám oltóbiciskája*”, „*hosszabbító zöld ceruzája*” áll „*kihegyezve*”. „*Talán még ő maga tette el ilyen rendesen, ahogy esténként ki szokta rakni a zsebéből...*”²⁷ Fontosak, mert őriznek „*egy utolsó pillanatot, mikor még hozzájuk nyúltunk [...] értik, folytatják és kiegészítik egymást és bennünket.*” Az apró részletek: egy-egy élet lenyomatai, párlatai is egyben. Az írói szemlélet egységét, értelmét fogja össze a következő néhány tömör szó: „*Korból lettünk, és korrá leszünk.*”²⁸

A két kiemelt regény között és után egy-egy új verseskötet is napvilágot lát (*A következő ütközet* 1974-ben, *A hétfejű üzenet* 1976-ban). S utóbbi másodszor is Pezsgő-díjat nyer, 1977-ben.²⁹

De most, e nagy munkaidőszak évei alatt írt levelekben, több szó esik a készülő prózai írásokról, mint a versekről. (Úgy vélem: a líra immár mindennapi életének szerves része. Az új műfajok meghódítása az újdonság számára ebben az időben. *A következő ütközet* megjelenésének évében is az akkor készülő *Az ólomkatona... foglalkoztatja* elsősorban. „...*úgy oda vagyok az időért, pedig reggel 4 minden hajnalban itt ér (most is mindjárt, ha nem sietek az olvasással!) mert nagyítóval a kezemben másolok. 196 oldalt! Szépen, olvashatóan. A regény enyhén zseniális*” – írja

²⁵ Juhász István gondol arra, hogy a legközvetlenebbül felmerülő Proust-rokonság mellett a francia „új regény” párhuzamát is eszünkbe juttathatja ez a fajta „tárgyiasság”. Úgy vélem, jogos az asszociáció, de az említett irodalmi példától való eltérés talán még hangsúlyosabb.

²⁶ *Az ólomkatona hadifogsága*. 59, 67, 33.

²⁷ *I. m.* 21–22, 32, 146, 147. „*Romlatlan részletek, borzasztó fontos és rettentő kicsinyes részletek emlékei.*”

²⁸ *I. m.* 147–148.

²⁹ Mindkét kötet borítóját Kopacz Mária tervezte.

1974 végi levelében.³⁰ A szokott köznapi levél ez. Készülünk a közös kolozsvári karácsonyra-szilveszterre (ahogyan ez rendszeressé vált már). Ali kedvesen, szeretettel durváskodva ingerkedik Lacival (aki nálam ritkábban ír), tréfásan rádupláz, replikázik hangnemére, legendás „vendégszeretetére”.³¹ A Marival átélt, ugyancsak lehangoló, megviselő kiállítás-közjátékot is sikerül könnyedén kezelnie, még vigaszát is megtalálnia.³² Bennünket is a régi, bevált, életünk feszültségeit kölcsönösen feloldani képes kedélyes beszélgetések előrevetítésével vár „a szép havas” Kolozsvárra, „ahová nemsokára csak be kell hogy fussatok”. „...fene rég nem láttunk benneteket...” Apró, életvidámító ötleteket vet fel.³³ De a hangsúly ebben a levélben is a regényírás van.

*...rég nem hiányoztatok úgy, mint botorkáló regény-szerző-mázoló két hónapomban. Hát gyertek, legalább a végére, nem kell félni, nem olvastatok el kétszáz oldalas unalmas kéziratokat csak szövegelni, szövegelni egy kicsit.*³⁴

A levélbéli kijelentést („nem kell félni, nem olvastatok el kétszáz oldalas unalmas kéziratokat”) persze nem kell és nem is akarjuk komolyan venni. Ez csak afféle ál-illelmes mórifikálás. Inkább előbb, mint utóbb elkérjük, s kölcsönös csereberével mohón rávetjük magunkat a friss kéziratokra. Hiszen efféle (szintén megszokott) csere igénylésére vall a levél folytatása is. („Ti könyveitekről nem írt Klári,³⁵ pedig félek, hogy dolgoztok.”) Saját

³⁰ Kolozsvár, 1974. december 6.

³¹ „Vén ló, egy sort azért írhattál volna, mert a Klári utazás előtti levelét nemcsak megfejtettem (beküldtem a megfejtést, ha lesz sorsolva valami!) hanem lelkivégaszom volt éppen jókor, mint mindig.” Sánta vagyok és öreg és reumás, de vidám mint egy zivatar [?]: már kezdek kívágni látogatókat, nem á la Pápp, fené! Tanulni fogtok tőlem, úgy fejlődöm, és úgy oda vagyok az időért.” (Az idézetek szintén az előbbi levélből valók.)

³² „Marinak ma lett volna a következő ütközete: kiállítás megnyitó Váradon. Fel is keltünk fél 4-kor, le is mentünk, sorbaálltam jegyért, késett is a gyors, be is jött, el is ment Mari, haza is jött estére megfagyva: lefűjták egyelőre. De szép új dolgai vannak és örvendek, hogy nem is beteg.” (Uo.)

³³ Likőr-eszenciákat kér Pestről: „főzök nektek finom piát.” „Ahogy öregszem, egyre ilyenebb dolgok megkívánása jut eszembe s mióta Ti, akik térdig pisztáciálikőrben dőzsöltök. Laci, röhögés nincs, pisztáciaesszenc van!” (Uo.)

³⁴ Uo. (Kiemelés: Sz. K.)

³⁵ Ez igaz is. Bár a könyvben való megjelenés jóval lassúbb nálunk, mint Aliéknál. Akkoriban Laci részéről a *Monológok a határonról* lehetett szó (kézirat:

írásaimat tekintem csak többnyire érthető kivételnek. Hiszen irodalomtörténeti, később elméleti kérdésekkel foglalkozom. Úgy értelmezem, hogy inkább kedves udvariasságból érdeklődik, s így kerülök szépíró férjemmel többes számba. Persze más az, amikor kritikát s hasonlót írok az érintett urak, barátok kötetéről.

Természetesnek veszem ezt, akárcsak az ilyenféle kíváncsiságot: „*Apropos: látszatja a műnek. Azt írod, irkáltak rólam ott, hozzátok el, vén hiú fejemnek jól fog a hamis dicséret is, hátha még el is tudom hinni!*”

Határozott és folyamatos most már Aladárnál a prózai műfajok iránti érdeklődés. A „regény-szerző-mázoló” hónapok után újabb novellaszerzői időszakok következnek. Ezek első gyűjteménye a *Szigetvár lakatja* (1979).

Különféle rövidprózai darabokat Ali régóta ír. De a hetvenes évek második felében sorozatosan születnek meg ugyancsak változatos elbeszélései. Talán a regényírás öröme, lendülete is szerepet játszik ebben. A regényekkel közvetlenül összekötő kapocsnak tekinthető az, hogy itt is nagy szerepe van a „tárgyaknak”, azok múltat, hagyományt őrző, felidéző erejének, jelentésének, jelképiségének. (Akár a kötet címét adó *Szigetvár lakatja* is erről árulkodik.) De utal másfajta, egyedi jellegzetességre is: a *historikum* hangsúlyos jelenlétére. Ismét a címadó novellára gondolva, egy Zrínyi korabeli, 17. századi „*inuentarium*”-ról van szó, szó, és betű szerint azt idézi, építi be szervesen a novellába. Hasonlóan más-más korhoz hű személyek, események elevenednek meg a *Recrudescunt*-ban (II. Rákóczi Ferenc hű titkára: Ráday Pál szemével nézve, 1711 augusztusából visszapillantva). A *pártútó* fejében Petur bán jelenik meg, a cselekmény ideje: 1213. szeptember 22-én, éjfél. A *Szent Hajdan Gyöngyei* esetében már a címadással is, majd szövegében, annak írásmódjában Kazinczy Kufstein utáni éveinek műhelyében járunk.³⁶ Másutt Francis Bacon mély dilemmáiban osztozhatunk, az ő töprengései érinthetnek meg közelről, személyesen (A

1972–73, kötet: 1978) vagy *Az alkoholista haláláról* (kézirat: 1973–74, kötet: 1980). Nálam meg valószínűleg a 72-ben kandidátusi értekezésésként megvédett, de egyre csak várakoztatott Reviczky-monográfiáról (1975-ben fog majd megjelenni az Akadémiai Kiadónál).

³⁶ A novella címe Kazinczy utolsó munkáinak egyikét idézi. (A *Szent Hajdan Gyöngyei*. Felsőőri Pyrker J. László után. Buda, 1830. Prózában, bő előszóval.)

kancellár esete a filozófussal), ismét másutt Hibernius Julius Celsius ókori könyvtárának sorsát követhetjük végig a római prokonzul nagyapától a klasszika-filológus unokáig (*Hibernius Julius Celsius könyvtára*). Az Allersheimből való Eberharddal, a kolostor középkori apátságával köfeliraton, múzeumban, könyvtárban, levélben s egy kváziélő randevún a Rehinfall melletti vendéglőben találkozunk (*Egy délután Schaffhausenben*). Vagy az *Elutaztunk Hamelnbe* című novella, amelynek voltaképpen Gusztáv Adolf s a harmincéves háború egy sűrített pillanata a középpontja. Petrarca egy délutánja ízes, illatos reneszánsz felvétel (*Tavaszi Veronában*), *A máglya* maga a megelevenített, jelképes „sötét középkor”, a *Berlin eleste* pedig kétségtelenül a második világháború záróakkordjához kötődik. Végül *Az erőd* hosszúnovellája, a maga meghökkentő írói arzenáljával voltaképpen történelmünk egészét, annak egy öldöklés-népiertás iszonyat-vonulatát fogja át.

És vajon nem az írott történelem homályba vesző előzményeként foghatjuk fel az emberiség közös emlékezetéhez: mítoszaihoz kapcsolódó elbeszéléseket (a *Kiűzetés a legendából* Sziszifuszát vagy a Noé-generációkat *A Belső Titkos Hajóban*)?

Az eddig nem említett elbeszélések mindegyikében viszont kétségtelen az *abszurditás* uralkodó jelenléte (*A hang; Tizenkét április; Gyanún felüli este; Almák; A kék meg a semmi; A szülőház*).

Lászlóffy Aladár rövidebb prózai írásainál olyanféle egyedi novellatípusokkal állunk szemben, amelyeknél a dokumentálható történelmiség és abszurditás nem zárja ki egymást. Inkább találkozik. Mindez egyedi szemléletéből fakad. S ebből következik novellái tér-, idő-, tárgykezelése is, ezek szokatlansága.

Nagy kedvvel dolgozik. Egy 1976-os levélben így ír erről a közérzetéről, feltóduló írnivalókról:

Hiába, írni tudni kell, minden tehetségtelen ember ezzel vigasztalja magát. Látom ti is. Én is írok, már a nagy betűket leírtam. Rájöttem, tők mindegy miről szólhat még egy könyv másnak, ha én már egy akkora könyvtárnyit elképzelttem,

elterveztem, hogy ha csak minden mondatkezdő nagybetűt leírok, egy kötetnyit kiad.³⁷

Ezt a levelet abban az időszakban írja, amikor Panek Zoltánnal (többször is) együtt mennek a szovátai Írók Házába, zavartalanul dolgozni. Le is írja ezt a kedves, otthonosnak érzett műhelyt:

Ebben a szép száraz északangol mocsárban áll most ez a kastélyom, melynek ablakán éppen kinézek: *Szováta, ötös szoba. Ez az ablak új szerelmem. A régiek jól vannak.*³⁸

Békések, termékenyek ezek a szovátai hetek, a Panek Zoltánnal való együttműködés legjobb időszaka.

A hetvenes években sorra meg is jelennek a már jelzett újabb verseskötetek, a két regény és a novelláskötet.

S mintegy betetőzésnek tekinthető az, hogy az évtized végére régóta időszerű, örömteli fordulatként Magyarországon napvilágot lát első, addig legbővebb válogatott verskötete *...hogyan kitudódjék a világ* címmel.³⁹

Gondolhatnánk: egyértelmű nagy öröm és elégtétel ez az első igazi anyaországi jelenlét. De nem teljesen az. Szinte kétségbeesve írja nekem:

*...Édes gyermekem, van egy nagy kérésem: mint felfedezőm s mostani kötetem lektora (spiritus) rectora, mentora, doktora, vektora, caplass fel Keresztési Évukához⁴⁰ és mondd meg neki, hogy kegyelmezzon: a bukaresti szerződést most írtam alá s abban a kötet címe HOGY KITUDÓDJÉK A VILÁG lenne! Egyszerűen rémes. Akkor inkább legyen BANÁN vagy HŐ! tégy valamit.*⁴¹

³⁷ Szováta, 1976. október 26. (Kiemelés: Sz. K.)

³⁸ Uo. (Kiemelés: Sz. K.)

³⁹ A Magvető Kiadó jelentette meg.

⁴⁰ Keresztési Éva az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó kolozsvári szerkesztőségében 1951-ben kezdte szerkesztői pályáját. 1958-ban politikai okból eltávolították; 1969-ig egy textilgyárban volt szövőnő. 1970-ben került újra vissza pályájára: a Dacia Könyvkiadóhoz.

⁴¹ Kolozsvár, 1979. június 2. (Kiemelések: Sz. K.) Hozzátenném: számos más kritikai megjegyzésem is volt, van e kötetrel kapcsolatban. De most már ez ilyen, kritikára váró dokumentum lett.

Nyomban útnak eredtem, s máig sajnálom, hogy már későinek bizonyult a közbelépési kísérlet.

Szép és ugyancsak eredményes ez az egész évtized. Mintegy párhuzamosan, ugyanebben az évben (1980) gyermekverseinek gyűjteményes kiadása is megjelenik.⁴² Mégis: bizony sokkal szebb és termékenyebb is lehetne. Akár a levéltervek bizakodó soraiból is kitetszik, milyen nagy nekilendüléseket vág át az évtizedet alaposan beárnyékoló családi gondok, bajok sorozata.

A *Harmatjáték*-illusztrációk sorozata kapcsolatuk záróakkordja is. Útjaik elválnak: Kopacz Mari férjhez megy. Majd elkövetkezik az évtized végének egy szép, reményteli mozzanata: Ali csendesen, szinte titokban házasságot köt Szócs Gyöngyivel. („*ma elkövettük a házasságkötést is, annak rendje és módja szerint, titokban. Azért írunk, hogy tudjátok.*”⁴³)

Újabb és nagyobb utazások. „Edit”

Az írói pálya igazán termékeny, gazdag évek ezek a hetvenes évek.

S egyidejűleg ez az az időszak, amikor erdélyi kortársaink (legalábbis egy részük) átléphetik a vasfüggönyt, nagyobb utazásokra indulhatnak, többnyire a nyugaton élő magyarok, írók, irodalmi egyesületek összefogása segítségével. Persze más a művek megszületése és más az utazások szervezése. Mégis magától értetődő, hogy a szellemi feltöltődés, az élmények – a művészek számára különösen – felbecsülhetetlen értékű, fontos szellemi „üzemanyagot” jelentenek. Alkat szerint: közvetlenül vagy közvetve, nyomban vagy idők múltán mutatkozik hatása a megírt kötetekben.

(Aladárnál talán *A következő ütközet* verseiben látom legnyilvánvalóbban s első alkalommal ezt a hatást.)

A levél folytatása, befejezése: „*Páppot ölelem. Jó, hogy neki megy legalább. Neked is munkakedvet s szeretettel várunk, öllelek.*”

⁴² A „láthatóságot” igen stílusosan s ehhez az egész életszakaszhoz illően a bukaresti Ion Creangă Kiadónál megjelent *Harmatjáték* című kötetben Kopacz Mari biztosítja kitűnő illusztrációival.

⁴³ Kolozsvár, 1979. december 17.

Érdemes közbevetni: most, visszapillantva látom, milyen jól mutathatja a megváltozó lehetőségekkel, élményekkel együtt megváltozó utazási értékrendet az, hogy az évtized végén, 1979-ben egy bulgáriai kiküldetés már nem okoz igazi örömet. Igaz: nagyon rövid, hivatalos útról van szó. „*Hétfőn megyek Szófiába. (nem a vendéglőbe. Bár oda!)*”⁴⁴ Inkább kötelezettség, mint élvezet.

1971 májusában még vágyalomnak látszik az, hogy nagyobb európai utazásra gondolhassanak. Idéztem korábban a levelet: „...*Az utazásokkal nem tudom mi lesz, nagyon vágyom Pestre is, máshova is, egyelőre semmi mozgás; ha máshova nem, őszön legalább hozzátok elutaznánk.*”⁴⁵

De alig pár hónap múlva – júliusban – megérkezik a nagy bejelentés:

...az a hírem, hogy Marival egyetemben meg valánk híva az Artis által Párizsba (szept. 1.-10. valami ifjúművészek érkekezlete lesz).

Aki nem élte át azt az időszakot ott s abban a kötöttség-rendszerben, valójában aligha tudja elképzelni, milyen nagy- és pirosbetűs, ünnepi hír ez. (Saját első nyugati utamhoz mérve: közben ugyanis nyolc év telt el. Szemléltetheti az efféle budapesti és kolozsvári lehetőségek közötti különbséget.) S mennyire természetes, hogy nyomban maximalista tervezés csatlakozik hozzá:

mi szeretnénk legalább egy hónapot utazni ide-oda.

⁴⁴ Kolozsvár, 1979. június 2-i levél utóirata. A hónap közepén pedig már Kolozsvárról ír újra. Bizarr léhaskodással: a „*bornyú-nyelv-szótárt*” készítettem, szerencsés perceimben. Hamar észrevettük és jót vihogtunk, mert a fejem is elhagyom, a marha-fejem, nemhogy a marhanyelvem. Közben a vándormadarak útra keltek (Éváék) és itthon a sok mosnivaló. [...] Hosszú forró nyár. Mire elmesélhetjük, el is felejtjük. Mint azt a féligfőtt nyelvet.” „*Várunk benneteket Aliék [külön:] Gyöngyi?*” (Kolozsvár, 1979. június 18.)

⁴⁵ Kolozsvár, 1971. május 31. (hétfő).

Egy hónap? Hol? Miből? A merészség magyarázata azonban világos: ha ennyi idő után átjutunk a határokon, ki tudja, mikor fordulhat ez újra elő? Évek, évtizedek telhetnek bele, vagy talán soha nem kerülhet sor többé a mi életidőnkben ilyenféle utazásra. *„Egyelőre várjuk az útlevél-választ és dolgozunk, mert ezen a nyáron hátralékaim gyűlnek össze és folyton utazom.”*⁴⁶ (Ez utóbbi utazás persze Románián belüli utakra vonatkozik, főként Bukarestbe.)

Ezeknek az akkor számunkra különleges „világjárásoknak” visszatérő szereplője, reménycsillaga: Edit, „Ditte”⁴⁷ barátnóm, aki 1964 óta él Párizsban, oda ment férjhez. S azóta is folyamatosan, ingajáratban utazik Pest és Párizs, majd más nyugati nagyvárosok között. Ő az, aki kalandos életútja legkülönbözőbb kanyarjai idején is megosztja az utolsó falat kenyerét régi barátaival, akire számítani lehet. Kedves, nagyra becsült háziasszonya lett ő a kortárs magyar irodalom színe-javának Örkény Istvántól Kormos Istvánig. (A legendakör szerint utóbbi egyik felejthetetlen élménye volt az, amikor kérésére fürdőkádba kaphatta kedvenc ételét: a mákos tésztát.) Különleges (igazán soha nem viszonzható) kedvességének tanújele, hogy boldog kiváltságosként nemcsak előttem nyitotta ki ajtaját, na meg férjem előtt, hanem ugyanígy fogadta baráti köröm tagjait is. Ő volt az egyik „fény az éjszakában”, s ami póriasabb, de még felbecsülhetetlenebb: jut egy fekvőhely mindenkori lakásában, zsíros kenyér vagy éppen ami van, a vándoroknak. Ali leveleiben folyamatosan szerepel. Néha úgy, mint holmi hihetetlen, láthatatlan, kísérteties lény. *„Cikkcakk, ha nem volna a Papp öngyújtója, amelyet szemben Hány János aranyóráival, megőrzött, el se hinném, hogy néha Pesten jár Edit.”* Máskor: *„Dittét mindenképpen üdvözlöm és puszilom, akkor is, ha időközben már elment.”* *„Drága gyerekek és Edit (ha még ott vagy) nagyon jól esett a lapotok.”*⁴⁸

Így személye az útiláz fokozódásával, a valóságos utazás közeledtével természetyszerűen bukkan fel újra: *„Rövidesen találkozunk, úgy van, hogy vasárnap, november hetedikén utazunk*

⁴⁶ Kolozsvár, 1971. július 11.

⁴⁷ A Ditte becenevet Nexő női főhőséről kapta, nyitottsága, jószívúsége révén.

⁴⁸ Kolozsvár, 1970. július, majd 1971. július 11. (Kiemelés: Sz. K.)

*át Pesten, ezek szerint akkor nem lesztek még otthon, mi sem állunk meg, megyünk Bécsbe és Párizsba. Lehet megtaláljuk Editét, lehet nem. Hazajövet, ha marad néhány napnyi időnk, maradunk Pesten is, akkor feltétlen jelentkezünk.*⁴⁹

Ugyanebben az évtizedben egy másik, még távolabbi út is elkövetkezhet: London és Hollandia. Három év múlva, ismét a hihetetlen, ritka örömhír felindultságával, váratlanságával szól Ali értesítése: „...sietve írok, március idusán, végre megjött a londoni meghívóm” – s mint az előbbi utazásnál –: „*tehát remélem átutazáskor vagy áprilisban, vagy jövet, júniusban találkozunk.*”

Sikerült is ez, minden bizonnyal, itt az áprilisi távirat: „*Szombaton érkezem.*”

Nagy ajándékként élük át ezt Aliék (mint a többi hasonorsú kelet-európai értelmiségi). Mellékesen: mindezek árát, árnyoldalát, szegénységünk velejáróit minél több humorral oldva fogadjuk és kezeljük (Vö. Panek Zoltán: *Európa koldusai*), egymás közt viccelődve, a derű kiapadhatatlan forrásaként. Például amikor mi készülődünk hasonló hosszabb, kalandos nyugati útra, folyik a „tapasztalat”-csere, amely inkább lelki, kedélyi felkészítés. Az öröm egyértelmű, s ebből a bolondozás:

Drága gyerekek, olyan hosszú hurrá, hogy az á-nak még most sincs vége; ne haragudjatok, hogy a posta postafordultával posta fordul, de négy napja nem tudok leülni és értekezni. Na most! Szóval rendszertelen de legalább érthetetlen közösen írt leveletekből mindent pontosan félreértettem. Ezek szerint a télen mentek Bulgáriába, a fjordokhoz. Jól van.

Szép dolog a lelkesedés, de valami gyakorlatilag használható útmutatásra lenne szükség, Ali tehát ezzel folytatja, kettőnköz szólva:

...kezdjük sorra szépen. Editék, akikkel azóta biztos értekeztetek, amelletttt [sic!], hogy mindkét oldalon pusziznak benneteket, azt is üzenték, hogy aug. közepe – szept. közepe

⁴⁹ Kolozsvár, 1971. november 2. (Kiemelés: Sz. K.)

időszak alatt otthon meglátogatnak. Erről tegyenek le, ugye? Na jó! Ami a tippeket illeti: gyerekek, egyetlen egy sincs, mind csupa olyan eset volt, ahol friss vendégként és beajánlva 1-1 napot aludtunk, nem tudom, nem merem azt állítani, hogy az én viszontajánlásom elég súlyos leend. De erről szóban még beszélünk Kláriszal, ki a diplomáciai főnök szemben Páppal aki Amundsen az expedícióban. Hátha kiötlünk valamit Bécsről, ugyanis Svájcban és Klagenfurtban személyes ismerősöm alig van. Hollandia az más, ott beszélhetünk vmiről, csak meg kell leveleződni, mint egy fiatal fának.

A tanács ugyanakkor biztató sorstársiság is:

Na de ennyi bajotok legyen csak, mondjuk, miután mi is aludtunk állva az esőben, s még se volt szép! Utibeszámoló: hogy kell telefonálni, utazni, enni: – ha van pénz, könnyű. Ha nincs, legolcsóbb sehogy, de azt részletesen elmesélem. Mindenesetre téliszalámit vigyetek, mert azt mi is utáljuk már. Azért jó, mert egy hét után már úgy utálsz, hogy kitart egész addig, amíg itthon aztán megnyugodva eldobod.

Mindezek ellenére és ellenében igaz az öröm és komoly a meggyőződés:

...Felgyorsulva: gyerekek, nem is tudjátok hogy örülök az utatoknak, irtó fontos és jó utazni akkor is, ha előtte utána és közben millió bosszúsággal jár.

S a lényeg ez utóbbi, amit közösen vállalunk. Majd ismét visszatér az egymás között különösen állandó, féktelennek is tekinthető jókedvű élcelődés: „tréfában nem ismerünk tréfát”.

Teszem azt éppen veszekszik flamandul az ember s közben háttal megy el a Cheops piramis mellett. Erről jut eszembe: ha Ági belga gyerek lenne, a flamanduláját kéne kivenni. Így nem muszáj. Klári, aug. 5 előtt, ha jönnél, jó volna, mert 5–15 nem vagyok Kváron (úgy néz ki). De írjatok, gyertek s menjetek főleg, csókol ölel

*Ali bácsi*⁵⁰

Későbbi levelében hasonlóan folytatódik ez, nyitott kérdésekre lehetséges válaszok keresése, a mentegetőzés a „szűkmarkúságért” (amiről ő aztán igazán nem tehet).

Kezdem a gyakorlati dolgokkal: azt hiszem írtam már (s ha nem, hülye vagyok) Klagenfurtban életemben 2,5 órát tartózkodtam, senkit nem ismerek. [...] Bécsben egyesegyedül a Szépfalusiék címe jó de itt lesznek éppen (Ezt Pista nem tudta.) Írom Tubák Csaba címét, őt keressétek meg, esetleg tanácsot ad, mert helye nincs, ő is albérletes. [...] Mégis egy cím. De legjobb telefonon keresni. Mit csináljak, címek dolgában, ahol valóban egy-egy éjt át lehet aludni magam sem vagyok ellátva, mindig valaki vitt ide-oda.

De a mindnyájunk által jól ismert szegényesség ellenére nem hiányzik a biztatás:

Ez tudom, hogy elég baj, de nagyobb bajotok sose legyen; csak legyen az valahogy, ha már utaztok. Így voltunk mi is. Fő hogy mentek s hogy Párizs vár. S Editék is...

Nem akarok kedélyeskedni, ha már nem segíthettem semmit, de még egyszer jó utat s kétszer annyi szerencsét kívánok s gyertek mielőbb.

Sok csók Ali bácsi.

*Így van ez gyerekek, ha keleti nagybácsik s keresztaták kellett nektek. Most szerezzetek magatoknak nyugatiakat is. Csók A.*⁵¹

„Alig” telik el négy év s újra elkövetkezik a nagy utazás csodája. Most már a párizsi Magyar Műhely és Kibédi Varga Áronék (a hollandiai Mikes Kör) jóvoltából. Ali akkor már az előzőleg kialakított együttműködés alapján a Műhely szerkesztőbizottságának – borítólapon feltüntetett – tagja.

⁵⁰ Kolozsvár, 1972. július 9.

⁵¹ Kolozsvár, 1972. július 30.

Drága gyerekek itt van már a június eleje és én már készülékforma az utamra. Ha minden jól megy 20-ika után előbb Áronékhoz vagyok hivatalos, aztán a Műhely-találkozás július 2-ig. Utána volna az, hogy meglátogathatnám Jánosékat⁵² (akiknek írtam, mert) ha alkalmas s ha épp otthon lennének.

Ekkor még esetleg a kinti találkozás is szóba jöhet. Hiszen éppen letelik a mi három évünk, amikor az itteni szabályok szerint újra lehet kérni turista útlevelet.

Ti vajon mikor keltek útra, mert az is lehet, hogy találkozhatunk, összefutunk valahol. Hazajövet kicsit leszek biztos Pesten is, de ti akkor már és még nem lesztek otthon.

Mielőtt elmegyek, hátha kapok valami hírt felőletek. Csaba éppen ott van, nem tudom mikor jön haza.⁵³

Egy évtizeden belül három ilyen, akkori életünkben ugyancsak nagy horderejű európai utazás.

Hatalmas szellemi hozadékot jelent, s életkedvet, munkakedvet frissítő erőforrás. Mintha a második világháborúval „félbeszakított” gyermekkorunk teljes életreménye térne vissza.

Irodalmi barátságok

A *hetvenes évek* kritikai visszhangja és magyarországi recepciója kapcsán – még a fejezet elején megemlítettem – egy számomra ismeretlen fiatalember is jelentkezik nálunk. Örömmel, elismeréssel olvasom Lászlóffy Aladár-recenzióját: „...*napjaink majdnem teljes hangzavarában rendíthetetlenül a szellemet hirdeti*”. Megjegyzem a nevet: Görömbei András.⁵⁴ Később figyelek föl Tábor Ádámmra.⁵⁵ Íme, jelentkezik a következő, fiatal kritikus utánpótlás. Lesz olvasója, gazdája a határon túli magyar irodalomnak.

⁵² Mák Edit és férje, Székely János; akkor talán már Brüsszelben laktak.

⁵³ Kolozsvár, 1978. június 6. (Papp Lászlónak címezve).

⁵⁴ Tiszatáj, 1972/7. 90–91.

⁵⁵ Tábor Ádám: *Költő mint történész*. Élet és Irodalom, 1972/46.

Kiemelt példa a Görömbei Andrásé⁵⁶, de igen jó jelzése a kapcsolatok továbbépülésének. Magának a folyamatosságnak, a továbbadott irodalmi „stafétabot”-nak. Hiszen ő, az eddig említetteknel (Czine Mihály, Pomogáts Béla, Ilia Mihály stb., na meg saját magamnál) jó évtizeddel fiatalabb (1945-ös születésű), nemcsak örökséget vállaló, hű folytató, hanem következő generációk elindítója, egyben újabb központ (Debrecen) irányt adó tanára, „gazdája” is. A határokon átívelő magyar irodalmi kapcsolatok újabb szakasza kezdődik. Maga a kiemelt művészi-irodalmi felvirágzás, az új, kitűnő művek megismerése spontán módon is toborozza új és új híveit.⁵⁷

Ilia Mihály ekkor már nem volt Tiszatáj-főszerkesztő, de ez nála nem a kapcsolattartás föladását jelentette, hanem – más módokon – lényegében az irodalmi-emberi kötődések kiterjesztését. Tanítványainak sora, gazdag tevékenysége tanúskodhat erről. Füzi László, Csapody Miklós említése csak jelzés. A Füzi László szerkesztette kecskeméti Forrás évfolyamai magukért beszélnek. Csapody Miklós pedig legutóbb az Ilia-émlékkönyvben tett közzé

⁵⁶ Görömbei András Barla Gyula professzor tanítványaként harmadéves egyetemista korától foglalkozik a határon túli magyar irodalommal. Előbb szakköri előadást, majd kandidátusi disszertációt ír a csehszlovákiai magyar irodalomról (ez 1977-ben jelenik meg). Később kritikusi szemináriumot tart „az erdélyi irodalom nagy korszakáról” (hetvenes évek). Sorra jelennek meg publikációi, könyvei – köztük több összefoglaló mű a határon túli magyar irodalomról. Szellemi társa és szerzőtársa lesz volt tanítványa: a Debrecenben diplomázott Bertha Zoltán. (Vö. Elek Tibor: *Az irodalmi létértelmezéstől a közösségi felelősségtudatig. Beszélgetés Görömbei Andrásal*. Bárka, 2005/1. 55–67.; Papp Endre: *Görömbei András gondolkodói portréjához. Beszélgetés G. A.-sal*. Magyar Napló, 2005/1. 27–30., 31–37.

⁵⁷ Jellemző példának gondolom Pécsi Györgyi élményeit e téren. Ő Szombathelyen végzett. Kérésre küldött vallomása szerint az ő kapcsolata a határon túli irodalommal így kezdődött el: „1975 szeptemberében gyümölcszedésre volt kivezényelve a mi gimnáziumunk is. Gyönyörű vénasszonyok nyara, mi jóféle starkingokkal dobálóztunk az egervári almáskertben, osztályfőnökünk, magyartanárnk meg egy lánán ülve, kizökkenve az időből, olvasott. Kérdeztük, mit olvas. A Kortársat olvasta, Sütő András Csillag a máglyán című drámáját. Mondott róla pár szót. Talán még aznap beszereztem a Kortársat én is, s utána megvettem mindent, ami határon túli magyar.

Aztán 1979-ben fogtam magamat, vonatra ültem, s kimentem Erdélybe, megnézni, valóban élnek-e ott »nagy számban« magyarok, vagy csak az a néhány író, akiket olvasok. Éltek. Megkerestem Illyés Kingát, fölhívtam Kányádi Sándort. Figyeltem, hallgattam az embereket. Valahogy nagyon otthon éreztem ott magamat. Nem értem, miért kellene kirekeszteni őket, irodalmukat a nemzetből.”

átfogó tanulmányt.⁵⁸ 1989 előtt erre nem kerülhetett volna sor, hiszen a dokumentumok csak a politikai fordulat után váltak megtekinthetővé. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára irataiból derül ki az, hogy az Ilia Mihály Erdély-járó szegedi diákjait – az iratokban a „subásokat” – milyen gondos rendőri figyelem kísérte. S az állandó szemmel tartás mögött milyen politikai feltevések, milyen veszélyek ólálkodtak. A könyvekkel, olykor karácsonyi ajándécsomagokkal határon túli magyar írókhoz bekopogtató diákok úgy jelennek meg a jelentésekben, mint akik veszélyes „politikai tevékenységet” folytatnak. A tanár úr pedig, mint aki „befolyása alá” vonja a hallgatókat, „fanatizál”.⁵⁹

A debreceni diákok tevékenysége és tapasztalata hasonló. Füzi László, Csapody Miklós és Bertha Zoltán egykorúak (mindhárman 1955-ös születésűek). Egy időben kerültek egyetemre, s hasonló időszakban kezdtek rendszeresen Erdélybe utazni. A különbség az, hogy az előbb említettek tanára Ilia Mihály, az utóbbi mestere, majd szerzőtársa Görömbei András volt. Levélben kérdeztem Bertha Zoltánt korabeli élményeiről. A válasz tanulmányba kívánkozik. Egy-egy részletét idézem csak.⁶⁰

⁵⁸ Csapody Miklós: Az „organizáló muzulmánok”. Ilia Mihály irodalomszervezői működése és kettejük barátsága Gáll Ernő kolozsvári naplójában (1977–2000). In: Ilia-émlékkönyv. 65–75.

⁵⁹ Csapody Miklós szó szerint idézi az ÁSZTL titkos feljegyzéseit.

⁶⁰ „...a debreceni egyetemen Görömbei András speciális kollégiumain ezek [az erdélyi irodalmi] témák napirendre kerültek – még ha rendőri felügyelet alatt is, amint arról maga Görömbei András beszámol (Bárka, 2005/1., Magyar Napló, 2005/2.). Mindez a hetvenes évek közepén zajlott, én 1973-tól jártam a debreceni egyetemre, de előtte már gimnazistaként a családdal tettem egy nagy körutazást Erdélyben, az 1974-es tiltó szállásrendelet bevezetése előtt, amikor még viszonylag félelem nélkül lehetett aludni barátoknál, ismerősöknél vagy máshol magyar falvakban, városokban. Aztán egyetemistaként, a hetvenes évek második felétől kezdve évenként, sőt évenként többször (s a nyolcvanas években, egyre szörnyűbb körülmények között is, csomagmotoszásos, könyvelkobzásos időkben is), voltaképpen az ún. hátizsákos, »nomád« nemzedék tagjaként, fiatalabb családtagokkal, barátokkal jártam Erdélyt, cipelve a hátizsák mélyén a könyveket, gyógyszereket, élelmiszereket, háztartási szereket, sokszor járva sikerrel az átcsempészésben, s (az egyre nyomasztóbb hírek mellett) még kéziratokat is visszafelé, Magyarországra hozva rejteketakon.” „Másokkal, közvetlen személyes kapcsolat híján, közvetítő barátok révén gondoltunk egymásra – kölcsönösen a barátok hátizsákja mélyébe dugdosott könyvek egymásnak való küldözgetésével (Cs. Gyimesi Éva, Kovács János, Mózes Attila stb.). (Vagy mi vittünk mástól könyvet Fábrián Ernőnek, Dávid Lászlónak stb.)

Úgy vélem, hogy a szegedi „subások” és a debreceni „hátizsákos, nomád nemzedék”-nek nevezett fiatalok tevékenysége, szándéka, tapasztalatsora lényegében hasonló. Mind a hetvenes években – 1973-tól, de rendszeresen inkább az évtized második felétől – kezdtek és folytatták a látogatásokat, ezzel együtt jöttek létre az irodalmi, baráti kapcsolatok. S elkezdődött, folytatódott sokuknál az érdemi, elmélyülő irodalomkritikai, irodalomtörténeti munka.

Ezek azok az évek, amikor a „külföldi” magyar látogatókkal is szorosabbá, közvetlenebbé válik a kapcsolat. Amikor ők is eljutnak Erdélybe.

Ugyanekkoriban a tágabb határon túli írókkal, a nyugati magyar irodalom képviselőivel, irodalmi egyesületeivel is rendszeresebb kapcsolat épül ki. Aladárnak – akárcsak Kányádi Sándornak s másoknak is – nagy szerepe volt ebben. Saját meghívásai alkalmával igyekeztek útját egyengetni a következő, lehetőleg fiatalabb íróküldötteknek. Erről nemigen esik szó a levelekben. Élőszóbeli tanácskozásoknak azonban gyakran voltam tanúja. Ez utóbbira jó lehetőséget adott az, hogy Pesten, majd Erdélyben is egyre gyakrabban megfordultak főként a bécsi Bornemisza Péter Társaság s a hollandiai Mikes Kör tagjai, szervezői. Közülük is Szépfalusi Istvánnal, feleségével: Wanner Mártával és Kibédi Varga Áronnal s Nagy Klaráékkal Bernből alakul ki közvetlen, baráti kapcsolat.

Szépfalusiék 1972-ben járnak Erdélyben, de ez előtt és ez után is megfordulnak Kolozsváron. Kibédiék erdélyi utazása pedig azért válik különösen emlékezetessé, mert ők 1973 nyarán hosszabb időt szántak erre⁶¹ feleséggel s a két fiúval (akkoriban két igen

...Az olvasás hamarabb kezdődött néhány évvel, a hetvenes évek közepén, a személyes kapcsolatok – levelezéssel is – azután két-három évvel.”

„...Hogy mikor jártam először Erdélyben, ezt írtam a hosszabb részben. De az biztos, hogy az irodalmi-emberi kapcsolatok kialakulása együtt zajlott az utazásokkal, egymással szoros összefüggésben, mert az erdélyi utazások során újabbnál újabb ismerősökre, barátokra tehettem szert, de gyakran szinte csak baráti látogatásra (és könyvtávitel, szükségleti cikkek átvitele céljából) utaztam, akár csak egy-két napra is Kolozsvárra, szinte negyedévenként is, és kevésbé hosszabb kirándulásokra, túrázásokra, illetve ilyenekre inkább nyaranta került sor.”

⁶¹ 1973. július 29. – augusztus 10. között Kolozsvár „főhadiszállással” jártak Marosvásárhelyen, Máramarosszigeten, Segesváron, Brassóban, közbeeső kisebb állomásokon, köztük persze Kibéden (Kibédi Varga Áron akkori följegyzésein alapuló szíves tájékoztatása).

fogékony, átlagon felüli képzettségű, érdeklődésű nagydiákkal). Visszapillantva is nagy szerencsének tartom, hogy ez a nyár egybeesett saját megszokott családi Kolozsvár-programunkkal, s részt vehettünk a közös beszélgetéseken.

Nagy Lászlóék is ellátogatnak Erdélybe (Kormos István, Kiss Ferenc, Zelcsik László). A költő naplójában távirati mondatokban örökíti meg azt, amikor Szovátra érnek: „*május 23., péntek. [...] Várnak a barátok, Aladár, Árpád, Panek, egy hölgy. Mosakszom [...] Este 8-ig alszunk. – Jó hangulat egész éjjel, sok vicc.*” Mire újra nyugovóra térnek, úgy érzékeli: „*Minden szobában Panek virraszt, vagy horkol.*” Később, Kolozsváron járva, újra találkoznak Aliékkal, s itt, a feljegyzésekben szereplő, szokásos baráti körünkkel: „*május 25. vasárnap. [...] Ebéd-féle 4 körül Kántoréknál. [...] Aladáréknál zsúfolt kis lakás, gyűjtőszervevény. Feleség grafikus. [Kopacz Mari] Kicsit tréfálunk. Kántorék: vacsora, nagy társaság [...] Panek és Kormos szócsatája. [...] Jó hangulat. Kevés politika, tapintatos. Jó háziasszony, rendes gyerekek. Szilágyi Pista mutatja a kezét: csuklójába csontig vágta a huligánok. Pesten megcsináljuk a kezét. Éjfél u. 1 óra.*”⁶²

Panek Zoltán 1975 szeptemberében már a második, újabb „vissza”-utazásról ad hírt: „*Jönnek Nagy Laciék, mint ígérték, e hó végén.*”⁶³

Az újonnan érkező (szegedi, debreceni) fiatalok áramlatához csatlakoznak azok is, akiket Mészöly Miklós⁶⁴ buzdít az erdélyi látogatásokra, s akik többnyire Aladárhoz (is) eljutnak.

Persze, az Alival folytatott levelezésben nem esik szó minden efféle találkozásról, csak szinte véletlenszerűen egyről-egyről.

⁶² Nagy László: *Krónika-töredék. Nagy László naplója 1975. február 14-től 1978. január 29-ig.* Helikon Kiadó, Budapest 1994. 52, 54. Ugyanitt, már hazafelé menet egyéni közérzetként, találóan fogalmazza meg az Erdélyt későn felfedező magyarországiak akkori hangulatát: „*Jó hangulat hazáig. Ilyen jól nem éreztem magam sehol. Szép vidék, szép emberek. A fájdalom is szép; ingerel a cselekvésre: legyen egyenjogúság*” (i. h. 54.). Ugyanerről a látogatásról Kántor Lajos, a vendégfogadó házigazda is beszámol (*A kapu.* 2004).

⁶³ Panek Zoltán, Kolozsvár, 1975. szeptember 5.

⁶⁴ Mészöly Miklósnak felesége, Polcz Alaine révén van némi köze Kolozsvárhoz, Erdélyhez; régi, rendszeres rokonlátogató. De ez a fajta „szervezői” szerepe ezekben az években bontakozhat ki: saját (kései) hazai népszerűsége kapcsán, az őt megkereső, körülvevő fiatalok körében.

Például egy 1976-os Mészöly-látogatásról Kolozsvári Papp Lászlónak címzett levélben számol be:

Itt volt néhány napig Mészöly Miklós, váratlanul csendes napokat ültünk végig együtt s nagyon örvendtem annak, amit Rólad mond, Laci. Panekkel voltunk Szovátán vagy 12 napot, dolgozunk, csendesen öregurasan. Bimbózó feleségek árnyékában. Éppen most készülök Régenbe vinni, s ő visz engem Szentgyörgyre. Igazán jó, rendkívüli amit most fog befejezni, mindennél amiért a nyáron lelkesedni tudtunk, jobb, minőségileg több ez a könyv. (Olyan emlékezetes lesz, ahogy Mészöly nem felejtí, sem felejtí a Lebegés-t.)⁶⁵

1977 nyara is rendhagyó, reményeink szerint új távlatokat nyitó. Ráhagyjuk Alira a lakásunkat (mivel valahára megszületik életünk első panellakása – míg mi gyerekestül egy vállalati beutalást élvezünk). Persze ebből is másfajta „levelezés” keletkezik, most a pesti lakótelep és Balatonlelle közt.⁶⁶

Erdélyi íróársak között

Van mit kipihenni. A kiemelt utazások, vendéglátások közben, az intenzív munka és fokozott ügyintézősekkkel járó világlátás évei

⁶⁵ A *Lebegés* Kolozsvári Papp László akkoriban a *Kortársban* megjelent novellája. A levél dátuma: Kolozsvár, 1976. október 26.

⁶⁶ Budapest, 1977. „VII. 13. *Itt rettenetes nyár lett és litván. Épp ezért észrt veszt, aki nem bírja. Én pl! a rámbizott – Varga-Lajosságot csak üzenettel tudtam végezni, mert ez az úr sehol sem van [...] Életem rádióinterjúkban merül ki, melyekért, ha nem járok úgy mint Krúdy, és nem vágják le a villanyomat – pénzt is kapok, hazautazásom napján. Hazautazni még mindig nem lehet tudni, mikor fogok. Hosszabbítás nem érkezett. Én hosszú vagyok viszont. Napokig nem mozdulok ki, de észre sem veszem: alszom. Rám fér. Hófehérke a hét ágyban. Hímnemű. Lakásotok még nem szerepel a leégett házak listáján. Legfennebb erkölcsileg. Vidéken élő színészek számára táviratok jönnek és (Rajhona) nem tudok bemenni a filmgyárba. Mert nálam szünet van. Sok csók: A.*

[Oldalt]: *Nők nem hívnak! Sajnálatos! Erkölc jó!*

Budapest, 1977. VII. „14. kedd du. 4. [...] dög meleg [...] A ház még áll. Én fekszem. Egy hetet már elviseltem szép okos magányban. Nem használ. Viszont Páppal fekszem s vele kelek, soha jobbkor nem injekciózhatta volna be ezt nekem s nekünk. Enyhén zseniális.” Nem tudom, melyik kötet kéziratáról lehet szó. Talán Az alkoholista halála vagy a Madarak voltunk?

alatt alapvető változások történnek. A közvetlen személyes környezetben, a családban, a város, az irodalom életében egyaránt Ali új és új veszteségről ad hírt leveleiben.⁶⁷

Nem is azt hangsúlyoznám, hogy mennyire halmozódnak a fájdalmas események. Fontosabbnak érzem, ahogy mindez tükröződik a költő érzékenységének, sérülékenységének fokozódásában. Hiszen igen hosszú ideig rendkívüli erővel, egyéni eszközével: fekete humorával védekezik. Rossz híreket sorol fel, de hozzáfűzi: „A többi néma jaj. Ha nem csak az akasztófahumorom miatt mondanám, nem is mondanám, hogy itt Hamlet temeti Fortinbrast.” S a temetések felsorolását is így zárja: „Társasági rovat vége. Ne írjatok, gyertek. Sok csók Ali és a negyven Mi.” De még 1977 végén is – nyári utazástól erőre kapva – tréfálkozással üti el a családi egészségi karambolok életét. „Itt mindentféle felfordulás és égzengés volt. Csaba betegsége kezdetén járt itthon Laci, nos a folytatás, ízlés szerint Sekszpír Vili vagy egyéb ógörögök...”⁶⁸ Az évtized előrehaladtával keserűbb, szorongóbb a hang, gyakoribb a sóhaj. Saját bajaira kevesebb szót veszteget. Önkritikusan, önironikusan ír.⁶⁹ Máskor egész nemzedékünkre kiterjesztve érzi úgy: „...az is szomorú, hogy már mi is... életünk utolsó évtizedeiről beszélhetünk. Szépen vagyunk!” Mégis vigasztalni, enyhíteni tud szeretetteljes lényével. Szellemmel, sőt derűvel képes felülkerekedni. „Ahol most tartunk, ott már csak egy részt [?] pontosan kell fogalmazni róla s kirajzolódik rögtön, nemcsak magán szinten jelentéses, éppen csak el volt rejtve, rejtezve mint a rejtvényoldalakon a vadászbácsi

⁶⁷ Túl az okkal féltett családtagokon, egyre több a szomorú hír. „Sokan hálnak itt, ahogy öregszünk és ahogy fiatalodunk... Gaál Gáborné, aki június óta beteg, tegnapelőtt meghalt szegényke. Holnap temetjük; ma temetésrendezés közben szól a telefon, hogy a délelőtt kimúlt Lám Béla bácsi is.” „Holnap temetik Stancu mesterünket [Zaharia Stancu, kiemelkedő román prózaíró], szegény öreg rákos volt, sokat szenvedett. Tegnap előtt Jordáky Lajos, a múlt héten Kertész Erzsébet néni” – olvashatjuk a kiemelt s más levelekben. (Kolozsvár, 1973. augusztus 29.; 1974. március 13.)

⁶⁸ Kolozsvár, 1977. december 12.

⁶⁹ Amikor sorra fellép a cukorbetegség, reuma, egy-egy mondatot szán effélékre: „...öregszem, fenemód öregszem, még sántítok is egy ideje valamitől és mogorva vagyok.” „...mind hagyakszom.” „nem tudok szabadulni a személyes elmúlásom, az »odaát« kerülése egyrészt vigasztaló, másrészt sürgető, mindenképpen terhes és riasztó képzetétől.” Majd gyorsan hozzáteszi a szokott öngúnnyal: „Na így néz ki e heti nyavalygásom.”⁶⁹ Kolozsvár, 1973. március 15.

füle a nefelejcsbokorban” – írja nekem például egy végletesen súlyos helyzetben. S egyetértünk abban, ami akkor (s tán azóta is) az egyetlen esélyünk, mely lehet, hogy nem sok, de létezik:

*...igazad van, dolgozni kell, ha nagy baj van, azért, ha nincs semmi baj, akkor azért, mert éppen lehet.*⁷⁰

A nagyfokú érzékenység, az átlag feletti empátia ára szerintem, hogy Ali felerősítve éli át mások fájdalmát is. Mégis, akár pusztán a tényeket egymás mellé állítva: nem túl gyors, nem túl sok a haláleset, ezen belül is éppen a rák pusztítása akár ezen a kis (magyar s nemcsak magyar, jobbára értelmiségi) körön belül is? Az adott, kétségtelen szorongató életfeltételek, a létfenntartás alsó igényszintig leszorított napi gondjai semmiképpen sem kedveznek az életkedvnek. S ha az elmúlást természetes evidenciaként igyekszünk felfogni, akkor sem fogadhatjuk így olyan esetekben, mint amelyről ismét Aladár levelében hallunk először. Pályatársról van szó, az első Forrás-nemzedéken belüli tragikus megrázkódtatásról: *„Szegény Szócs Kálmán felkötötte magát. Ő a Forrás első halottja.”* S a következtetés is rendhagyó, riasztó tényként igaz: *„Öregek és fiatalok arányában veszem, azt hiszem párhuzamosan halunk ki.”*

A vigasz, a méltó mentség a nagy tehetséggel, több mint ígéretes művekkel jelentkező „második Forrás nemzedék”. Akkor éppen egyikük új kötete van Ali kezében. *„Király Laci kiváló könyvét olvasom...”* Vagyis a nagyszerű kor- és eszmetársakhoz fordul, az immár színre lépő „második Forrás-nemzedék” jeleséhez. A mondat folytatása pedig: *„... és Szilágyi Domokosról próbálok írni ezekben a napokban...”*⁷¹ Akkor még nem sejthetjük, hogy a vele egykorú Szisz életéből már csak néhány év van hátra a Kányafőig, 1976. október 27-ig.

Ekkoriban játszik fontos szerepet Aladár életében Panek Zoltánnal való elmélyült barátsága, közös munkálkodása. Régi

⁷⁰ (Nem sok reménnyel kecsegtető rák-operáció, öt éves leszálalékolásom után.) *„Hálistennek ez a leveled olyan erős és normális, hogy (szakmai bűn) de még szakmai szépségeit is külön fel mertem fedezni.”* Kolozsvár, 1976. (dátum nélkül, valószínűleg ősszel).

⁷¹ Kolozsvár, 1973. augusztus 29. (Kiemelés: Sz. K.) Király László: *Kék farkasok* (1972) című kötetéről lehet szó.

kapcsolat ez. A kolozsvári irodalmi köztudat lassan „elválhatatlannak” tudja kettejüket. Kibédi Varga Áronék nyári programja szinte el sem képzelhető Panek nélkül, az ő gépkocsijával bonyolódik. Zoltán ösztönzése, társasága nélkül valószínű, hogy Szováta írói műhelye sem válik be olyan kitűnően Ali számára. Amikor felidéztem a nagy regényíró időszakot, a levelet, amelyben épp készülő regényéről tudósít („*reggel 4 minden hajnal itt ér [...] nagyítóval a kezemben másolok 196 oldalt!*”), nyomban és természetesen csatlakozik a hír, a párhuzam Panek regényéről. S befejezéskor is közös az üdvözlés: „*Zoltánnal egyetemben várunk és emlegetünk.*”⁷²

Ezt a 74-es év végén írja Ali egyik levelében. Akkor, amikor még a családi helyzet javulásában lehet bíznia, s más örömteli hírek is érkeznek: Édesapját márciusban hazahozták a kórházból. A londoni meghívás megérkezett, lehet tervezni a nyári nagy utazást. Készül az újabb regény. S a levélbéli helyszíni közvetítéshez közvetlenül csatlakozik Panek alakja, munkája is, saját regényírásával párhuzamosan. „*Szerencsére Panek is ír, s az övét én jobbnak tartom. Ő semmilyen véleményt nem alkot az enyémről, mivel én nem ültetem oda 26 oldalával elolvasatni ami kész, ő engem igen. De igaza van. Én a részből is látom, hogy valóban nagy könyvet írt-ír. Hála az egeknek, nem unt bele még, pedig már fele meg van.*” Az idézett levélben Zoltán akkori, játékos szellemét vélem felfedezni. Valóban – az adott években – a két író baráti kapcsolata jelentékeny művekben hagy maradandó, irodalomtörténeti nyomot.

⁷² Kolozsvár, 1974. december 6.